

Wonen als arbeider in een textielstad

De dag van heden, die een kentering belooft te brengen in de ellendige woontoestanden in Tilburg, zal in de geschiedenis onzer stad als een dag van gewicht blijven aangeteekend.*

* 'Woningbouwvereniging Sint Jozef', *Tilburgsche Courant*, 13 oktober 1917, 10 (t.g.v. de oplevering van de eerste vijftien huizen).

Wonen als arbeider in een textielstad

Arbeidershuisvesting in Tilburg, 1870-1938

JAN TIMMERMANS

Zuidelijk
Historisch
Contact

Hilversum, Verloren 2015
Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:
GasNed BV;
Prof. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds;
Vereniging van Brabantse Gemeenten.

Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:

Voor informatie, abonnementen en bestellingen:
www.uitgeverij-zhc.nl
www.verloren.nl

Afbeeldingen op het omslag: afb. 2.13 (p. 40), afb. 2.16 (p. 43), afb. 8.1 (p. 132), afb. 8.14 (p. 156),
afb. 9.4 (p. 174), afb. 11.3 (p. 234) en afb. 13.7 (p. 271).

ISBN 978-90-8704-551-7

© 2015 Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	9
1 Inleiding	11
1.1 Verbinding tussen heden en verleden	11
1.2 Onderzoeksvragen	15
1.3 Bronnen	17
2 Kwaliteit en kwantiteit van arbeiderswoningen tijdens de industriële revolutie	19
2.1 Arbeiderswoningen in Engeland in de negentiende eeuw	20
2.2 Huisvesting als onderdeel van het 'arbeidscontract'	22
2.3 De kwaliteit van arbeiderswoningen in Nederland in de negentiende eeuw	31
2.4 Tilburgse arbeiderswoningen tussen 1870 en 1920	32
2.4.1 <i>Een beeld uit 1870</i>	32
2.4.2 <i>Gesprek tussen twee heren in 1887</i>	35
2.4.3 <i>Positieve bevindingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1896</i>	40
2.4.4 <i>Woningonderzoek Gezondheidscommissie 1908-1909</i>	42
2.4.5 <i>Waarnemingen van een arbeidsinspectrice in 1919</i>	46
2.4.6 <i>De pandjesbaas</i>	47
3 Voortschrijdend inzicht in het belang van goede volkshuisvesting voor de volksgezondheid	53
3.1 Deskundigen roeren zich vanaf 1850	53
3.2 Miasma: verontreinigende ziektestof, afkomstig uit lucht, water of vochtige grond	54
3.3 Opkomst van de preventieve volksgezondheid	56
3.4 Hoe (on)gezond wilde het gemeentebestuur dat de Tilburger was?	57
3.5 Aandacht voor gezondheid op het werk	60
3.6 Ontdekking van de tuberkelbacil en bestrijding van tuberculose	62
4 De tijd is rijp voor een Woningwet en een nieuwe Gezondheidswet	69
4.1 Motieven genoeg	69
4.2 De taak van gemeenten	74
4.3 Tilburg en de uitvoering van de Woningwet 1901	74

4.4	Hoe behoudend was het gemeentebestuur van Tilburg?	76
4.5	De Tilburgse Gezondheidscommissie	78
5	Een tentoonstelling uit 1913 als beginpunt van nieuw beleid	89
5.1	Verbale inbreng van de burgemeester	89
5.2	Toespraak van de verantwoordelijk ambtenaar	92
5.3	'Onbekendheid' van het gemeentebestuur met opvattingen binnen de eigen katholieke zuil	94
5.4	Pleidooi uit onverdachte hoek	101
6	Tilburg groeit op eigen wijze	103
6.1	Bevolkingsgroei in tijden van bloei van de textielindustrie	103
6.2	Fysieke groei door inbreiding	106
6.3	Groei langs katholieke lijnen	107
7	De zwanenzang van Rückert, directeur van Publieke Werken	113
7.1	Komst en vertrek van een betrokken en deskundig ambtenaar	113
7.2	Het beeld van de toekomstige stad	116
7.3	Ringbanen	117
7.4	Demografische ontwikkeling van Tilburg	119
7.5	De spoorlijn als splijtzwam	119
7.6	Oud-student van de KMA	121
7.7	Inkomen en huurpotentie	124
7.8	De fysieke afstand tussen wonen en werken	125
7.9	Vervuiling zat ook toen al in de lucht	127
7.10	Geen hoogbouw in Tilburg	129
8	De eerste effecten van de Woningwet 1901 in Tilburg	133
8.1	De menselijke maat als uitgangspunt	133
8.2	Woningbouwvereniging Sint Joseph en de Tilburgsche Bouwvereniging	139
8.3	De gemeente bouwde ook zelf	142
8.4	Kleine complexen	147
8.5	Geen sinecure: oprichting en beheer van een woningbouwvereniging	148
8.6	Andere visies op bouwen	151
8.7	Geen betondorp in Tilburg	154
8.8	Andere tijden, andere gewoonten	156
9	Verheffing van het volk	159
9.1	Vanuit een diep dal	160
9.2	Woonbeschaving, maar dan wel in een kwalitatief goede woning	161
9.3	Het fenomeen 'woninginspectrice'	163
9.4	Tussen wal en schip op de Tilburgse woningmarkt	167
9.5	Noodwoningen	172
9.6	Onmaatschappelijken	177
9.7	Tilburgse woninginspectrices aan het werk	179

9.8	Huurreglement	182
9.9	De slaapkamer	184
9.10	Persoonlijke verzorging	186
9.11	Mooie kamer	189
9.12	De invloed van de Katholieke Kerk op het privéleven	189
9.13	Huisarbeid	192
9.14	Gehuwde vrouwen en werken buitenshuis	195
9.15	Arbeidsinspectie en de verheffing van het volk	200
10	Inkomen en huurpotentie	205
10.1	Ideologische tegenstellingen	205
10.2	De 'quaestie' Sint Joseph	213
10.3	Betaalbare versus te betalen huur	218
10.4	Vraag en aanbod van woningwetwoningen in de jaren 1920	222
11	Problemen voor huurders en verhuurders tijdens de crisisjaren 1930	227
11.1	Het gemeentelijk woningbezit	227
11.1.1	<i>Aankoop van woningen in crisistijd</i>	227
11.1.2	<i>Huuropzegging en uitzetting</i>	230
11.1.3	<i>Klachten over de kwaliteit</i>	231
11.1.4	<i>Toenemende leegstand door de crisis</i>	232
11.2	Woningen in Tilburg: aantallen, eigendom en grootte	233
11.3	Weer een discussie over huurverlaging	236
11.4	De financiële positie van arbeidersgezinnen in Tilburg	239
12	De wijk Groeseind	249
12.1	Ligging en geografische kenmerken	250
12.2	Bouwplan De Kwade Hoek	251
12.3	Het Sint Pietersplein	255
13	De parochie Groeseind	259
13.1	Een zaligmakend cluster	259
13.2	De kerk van Groeseind	262
13.3	Samenstelling van de parochie	267
13.4	Bouwpastoor Smits	269
13.5	Zusters Dominicanessen	277
13.6	De architect van kerk, klooster en meisjesschool	281
14	Katholiek onderwijs in Nederland, Tilburg en Groeseind	285
14.1	Landelijke ontwikkelingen	285
14.1.1	<i>Leerplicht</i>	285
14.1.2	<i>Vrijheid van onderwijs</i>	287
14.1.3	<i>Katholieke Kerk en opvoeding</i>	290
14.1.4	<i>De opmars van het katholiek lager onderwijs</i>	291
14.1.5	<i>Bezuinigingen als bedreiging voor het katholiek onderwijs</i>	298

14.2	Katholieke scholen in Groeseind	302
14.2.1	<i>De kleuterschool</i>	302
14.2.2	<i>De meisjesschool</i>	305
14.2.3	<i>De jongensschool</i>	309
14.2.4	<i>De inrichting van beide lagere scholen</i>	311
14.2.5	<i>Het meisjespatronaat</i>	314
15	Conclusies	319
	Archivalia en niet-gedrukte bronnen	324
	Gedrukte bronnen en literatuur	329
	Index van plaats-, wijk- en staatnamen	337
	Index van persoonsnamen	340
	Over de auteur	343

Lijst van afkortingen

AOW	Algemene Ouderdomswet
AP	Amsterdams Peil
AWV	Algemene Woningbouw Vereniging
B&W	Burgemeester en Wethouders
BMGN	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van Nederland</i>
BW	Burgerlijk Wetboek
CAO	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDK	Commissaris van de Koning(in)
ETI	Economisch-Technologisch Instituut
GG&GD	Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst
GS	Gedeputeerde Staten
HBS	Hogere Burgerschool
IAV	Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging
IVA	Instituut voor Arbeidersontwikkeling
KB	Koninklijk Besluit
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KVP	Katholieke Volkspartij
KZM	Kempensche Zinkmaatschappij
LO	Lager Onderwijs
NAP	Normaal Amsterdams Peil
NOG	Nederlands Onderwijzers Genootschap
NRC	<i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i>
NS	Nederlandse Spoorwegen
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NTC	<i>Nieuwe Tilburgsche Courant</i>
NUC	Nijmegense Universiteitscommissie
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
Off.	Officier
OLH	Onze Lieve Heer
PTT	Staatsbedrijf der Posterijen Telegrafie en Telefonie
PW	Publieke Werken
RAT	Regionaal Archief Tilburg
RDM	Rotterdamsche Droogdokmaatschappij
RK	Rooms(ch) Katholiek

RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RKVP	Rooms-Katholieke Volkspartij
RVC	Raad van Commissarissen
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SS	Staatspoorwegen
TBC	Tuberculose
TBV	Tilburgsche Bouwvereniging
TC	<i>Tilburgsche Courant</i>
't Nut	Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
TWM	Tilburgsche Waterleiding Maatschappij
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten

I Inleiding

1.1 Verbinding tussen heden en verleden

Woningbouwcorporaties moeten weer dienstbaar worden aan het publiek belang in hun werkgebied. Hun taak brengen we terug tot het bouwen, verhuren en beheren van sociale huurwoningen en het daaraan ondergeschikte direct verbonden maatschappelijk vastgoed.¹

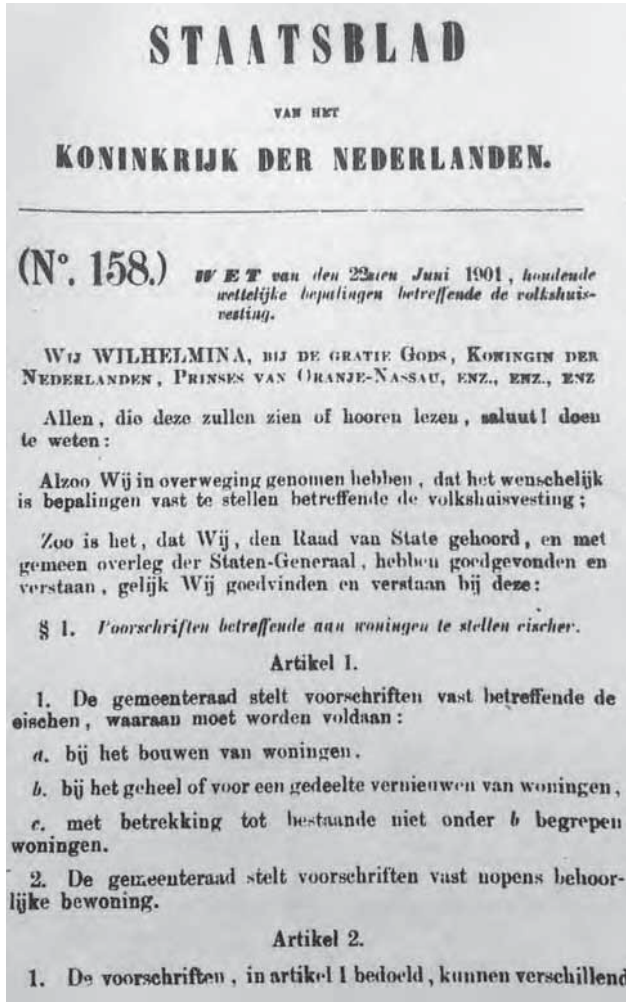
Zonder de Woningwet 1901 bij naam te noemen verwijst deze geciteerde tekst uit het regeerakkoord (2012) van het tweede kabinet onder leiding van Mark Rutte (1967) naar een wet van meer dan een eeuw terug. In 1901 nam het parlement op voorstel van het kabinet N.G. Pierson (1839-1909) een historisch besluit: de bouw van betaalbare huurwoningen voor mensen met een laag inkomen werd voortaan ook de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid. Provincies en gemeenten werden ingeschakeld bij de uitvoering van de wet. Een belangrijke rol werd toegedacht aan woningbouwcorporaties. Zij konden onder bepaalde voorwaarden van de overheid financiële ondersteuning krijgen om zogenoemde woningwetwoningen te bouwen, om deze vervolgens te verhuren aan hun leden. Tot 1926 was het ook gemeenten toegestaan te handelen als zijnde een woningbouwcorporatie. De Woningwet 1901 regelde ook dat particulieren, onder bepaalde voorwaarden, gebruik konden maken van overheidssteun bij de bouw van een eigen woning.

De implementatie van de Woningwet 1901 was niet gemakkelijk. De wet hield, zoals gezegd, een trendbreuk in met het verleden. Daarom vergde het enige tijd van rijk en gemeenten om alles organisatorisch op de rails te krijgen. Sommige gemeenten voerden de door het rijk opgelegde taak zelfs met tegenzin uit. De Eerste Wereldoorlog vertraagde het proces van invoering nog eens extra. Pas vanaf 1917 kwam een grote bouwstroom op gang. Een paar Koninklijke Besluiten (KB's) in de jaren twintig en dertig stroomlijnden de wet. De bouwproductie bleef, met pieken en dalen, tot 1940 in stand.

Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef de Woningwet 1901 van kracht. In de troonrede van 20 november 1945 vermeldde koningin Wilhelmina (1880-1962) dat de eerste aandacht uitging naar het herstellen van de 300.000 lichtbeschadigde woningen en de 40.000 zwaarbeschadigde woningen. Daarnaast verwachtte de regering in 1946 tien-duizend nieuwe woningen te bouwen.² In de troonrede van 23 juli 1946 gaf de koningin aan dat een gebrek aan bouw materiaal vertragend werkte, terwijl van het wel aanwezige

1 Zie het Regeerakkoord van het kabinet Rutte van 29 oktober 2012 op www.rijksoverheid.nl/regering (geraadpleegd 4 april 2013).

2 Zie de Troonrede van 20 november 1945 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

Afb. 1.1 De Woningwet 1901 in het Staatsblad 158 (1901).

materiaal tweederde nodig was voor de totstandkoming van gebouwen, zijnde geen woning.³

Hoewel in iedere troonrede maar heel weinig ruimte wordt ingeruimd voor elk departement afzonderlijk, werd tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw in troonredes met regelmaat melding gemaakt van de inspanningen die in een volgend jaar verricht zouden worden met betrekking tot de bouw van woningwetwoningen en andere woningen. Zo werd op 15 september 1953 aangegeven dat in het jaar daarop 63.000 nieuwe woningen gebouwd gingen worden.⁴ Op 17 september 1957 werd door koningin Juliana (1909-2004) gesproken over 40.000 nieuwe woningwetwoningen en over 40.000 zogenoemde premiewoningen, dat wil zeggen huizen die gebouwd werden door particulieren, maar waaraan de rijksoverheid een geldelijke bijdrage leverde.⁵ In de troonrede van 16 september 1980 werd gemeld dat het de bedoeling was dat in 1981 zelfs 10.000 woningwetwoningen meer gebouwd zouden worden dan in de meerjarenraming waren opgenomen.

Dit enerzijds vanwege de noodzaak gezien de volkshuisvesting en anderzijds om de neergang van de sector bouwnijverheid een beetje tegen te gaan.⁶

In al die jaren werd door het parlement niet alleen besloten over het aantal te bouwen woningen, maar werden ter verbetering van de volkshuisvesting ook besluiten genomen over huurwetten, over huursubsidie en over de aftrek bij de inkomstenbelasting van de rentelasten die gemaakt worden ten behoeve van de eigen woning. Ook kwam er in verschillende regeerakkoorden steeds meer aandacht voor stadsvernieuwing. Zelfs in tijden van bezuinigingen werd dat beleidsonderdeel veelal ontzien of juist ruimer bedacht. Zo deelde koningin Beatrix (1938) op 18 september 1984 mee:

Omvangrijke programma's van nieuwbouw, woningverbetering en stadsvernieuwing worden, ondanks de zware budgettaire lasten tot stand gebracht. Zelfs bij stijgende huren nemen de uitgaven voor de volkshuisvesting nog steeds aanzienlijk toe.⁷

De volkshuisvesting bleef ook daarna grote aandacht behouden. Een citaat uit de troonrede van 16 september 1986:

In de volkshuisvesting zal er bij een dalend nieuwbouwprogramma vergrote aandacht zijn voor de instandhouding en verbetering van de woningvoorraad. Voldoende huisvesting, ook voor de lagere inkomensgroepen, blijft daarbij de inzet.⁸

In de al geciteerde troonrede van 16 september 1980 sprak koningin Beatrix nog een paar andere woorden over de volkshuisvesting:

Een degelijke volkshuisvesting kan overigens op den duur niet verzekerd worden door subsidies uit de staatskas. De burgers zullen bereid moeten zijn een groter aandeel van hun inkomsten te besteden aan het wonen. Gedurende een reeks van jaren zijn de huren achtergebleven bij de bouwkosten. Het is in het belang van de woningbouw de daardoor ontstane toestand weer gezond te maken.⁹

In het regeerakkoord van het eerste kabinet onder leiding van Ruud Lubbers (1939) van 30 oktober 1982 werd geformuleerd:

De koopmogelijkheden voor huurders van een woningwetwoning of van een particuliere woning zullen, zo nodig langs wettelijke weg, worden gestimuleerd, indien mogelijk met een terugkoopgarantie. Aan de omzetting van huur- in koopwoningen en andersom zullen geen onredelijke belemmeringen in de weg worden gelegd.¹⁰

In 1989 klaagde het kabinet Lubbers III over het feit dat in het verleden dermate hoge verplichtingen waren aangegaan in volkshuisvestingsland dat het niet meer mogelijk was nieuw beleid te voeren. Een ander punt van zorg was het gegeven dat teveel mensen met

3 Zie de Troonrede van 23 juli 1946 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

4 Zie de Troonrede van 15 september 1953 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

5 Zie de Troonrede van 17 september 1957 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

6 Zie de Troonrede van 16 september 1980 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

7 Zie de Troonrede van 18 september 1984 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

8 Zie de Troonrede van 16 september 1986 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

9 Zie de Troonrede van 16 september 1980 op www.troonredes.nl (geraadpleegd 15 november 2014).

10 Lubbers, *Regeerakkoord*, 21.

een hoog inkomen woonden in een woning met lage huur. Bij de bouw van die woning was een rijksbijdrage gegeven, omdat de huurder toen nog niet zoveel verdiende. Doorstroming moest bevorderd worden, vond het kabinet.

Belangrijker dan deze twee bliksemaffleiders was de manier waarop Lubbers, die als formateur de auteur van de tekst was, het toekomstig volkshuisvestingsbeleid formuleerde. Natuurlijk, zei hij, was de rijksoverheid verantwoordelijk voor een evenwichtig woonlastenbeleid en moest zij opkomen voor mensen die niet of onvoldoende op eigen kracht konden voorzien in hun woonbehoefte, maar

De gemeenten zijn primair verantwoordelijk voor de formulering van het algemene beleid, de sturing van de middelen en het toezicht op de plaatselijk werkende toegelaten instellingen; de toegelaten instellingen zijn primair verantwoordelijk voor het beheer. Binnen het algemene beleid worden toegelaten instellingen en gemeentelijke woningbedrijven in staat gesteld een eigen verantwoordelijkheid te dragen.¹¹

De rijksoverheid trok zich dus terug op het terrein dat ze decennia geleden juist naar zich had toegetrokken.

Het regeerakkoord van het tweede kabinet onder leiding van Wim Kok (1938) sprak over de aandacht die gegeven zou worden aan 'een verruiming van de mogelijkheden voor burgers te komen tot vormen van zelfbeschikking en zelfbeheer. Daarbinnen staat de bevordering van het eigen woningbezit centraal. De koop van de eigen huurwoning zal actief worden bevorderd.'¹²

Bovenstaand werd maar een beperkt aantal beleidsvoornemens met betrekking tot de volkshuisvesting van achtereenvolgende kabinetten van de laatste dertig jaar weergegeven. Al die kabinetten wilden het hoge niveau van de woningproductie in stand houden. Daarnaast wilden ze alle aandacht geven aan stadsvernieuwing. Er was echter te weinig geld beschikbaar om alle voornemens uit te voeren. Daar kwam bij dat de discussie over de betaalbaarheid van de klassieke verzorgingsstaat intensiever werd. Het neoliberalisme kreeg steeds meer aanhangers. Decentralisatie werd een toverwoord. Geen strakke regie en controle meer vanuit de rijksoverheid, maar waar het de volkshuisvesting betrof, ontplooiingsmogelijkheden voor de woningcorporaties. Marktwerving werd gezien als een panacee voor alle kwalen.

De vrijheid en de nieuwe verantwoordelijkheden die de toegelaten instellingen – de woningbouwcorporaties dus – kregen en namen, stonden bij sommige wel erg ver af van het dienen van de belangen van mensen met een laag inkomen. Door schaalvergroting werd de afstand tot de huurder groter, te groot. Activiteiten als projectontwikkelaar werden een belangrijk onderdeel van de werkzaamheden van enkele corporaties. Sommige bestuurders in corporatieland misdroegen zich en konden niet meer gezien worden als de belangenbehartigers van de oorspronkelijke achterban.

Het waren niet alleen bedreigingen van binnenuit, zoals slecht management vanwege de drang naar groots en meeslepend besturen, die er de oorzaak van waren dat sommige woningbouwcorporaties in moeilijkheden kwamen. De verplichte afdracht aan de rijksoverheid als bijdrage aan de financiering van de stadsvernieuwing en het door de crisis niet doorgaan van woningbouwprogramma's maakten het diverse corporaties heel moeilijk te doen waarvoor ze jaren geleden waren opgericht.

Voorzien van diverse zeer betreurenswaardige casussen toont de Parlementaire Enquête Woningcorporaties 2014 aan wat er allemaal is misgegaan, wie mede schuldig zijn aan